

Sveske Andrićeve zadužbine, 21 (2004), 101-24

Zoran Milutinović
School of Slavonic and east European Studies
University College London

Keywords: Ivo Andić, *The Bridge over the Drina*, the novel and social modernization

Машина пролази кроз Вишеград

Друштвена модернизација и књижевно-историјски модернизам у *На Дрини ћуприја*

Ваљда нема ниједног читаоца романа *На Дрини ћуприја* који на питање “о чему је та књига?” неће одмах одговорити: “о мосту, наравно, и о граду у којем се мост налази; о томе како је мост на Дрини саграђен, и о свему што се на њему и око њега дешавало од шеснаестог до почетка двадесетог века”. Иако је овај опис Андрићевог романа суштински исправан, могао би се замислити и другачији: може се, такође, рећи да *На Дрини ћуприја* не приповеда о свему што се у Вишеграду догодило за нешто мање од четири века, а и да тај временски распон не представља равномерно. Прве четири главе романа приповедају о зидању моста на Дрини у шеснаестом веку, пета глава описује велики поводањ у седамнаестом, а следеће три приказују догађаје из деветнаестог века. У мом издању *На Дрини ћуприје*¹ првих осам глава, у којима се приповеда историја моста и касабе од шеснаестог до последње четвртине деветнаестог века, заузима две петине укупног обима књиге: у преостале три петине романа, дакле, приповеда се о само тридесет шест година - од уласка аустроугарских трупа у Вишеград до почетка Првог светског рата. Још мало заморне статистике: последњих осам глава *На Дрини ћуприје* говори о само шест година које су претходиле избијању Првог светског рата, а последње четири описују само прву половину 1914. године и заузимају отприлике исти простор који је на почетку романа посвећен шеснаестом, седамнаестом и осамнаестом веку. Андрић је представљајући историју моста на Дрини и касабе у којој се мост налази успоравао историјско време: три века у три главе романа, нешто више од три деценије у петнаест глава, четири главе за само осам месеци. У том другом, већем делу романа, не само да се представљено време успорава, него се и приповедање сасвим јасно усредсређује на друштвене, економске, политичке и културне промене до којих је у животу касабе на Дрини дошло након аустроугарске окупације. У само две главе потпуно, а у једној делимично, фокус приповедања је померен са процеса преображаја касабе на појединачне судбине ликова који са овим променама немају непосредних веза: у дванаестој се говори о томе како је Ђаво одучио Милана Гласинчанина од коцкања, у петнаестој о Торкану, а други део

¹ Иво Андрић: *На Дрини ћуприја*, Сабрана дела Иве Андрића, књига прва, Београд: Просвета, 1967. Сви цитати наведени су према овом издању.

тринаесте главе приповеда о стражару Федуну. Све остало, дакле две трећине *На Дрини ћуприје*, има за тему процес који теорија друштва назива *модернизацијом*. У овом огледу намеравам да понудим читање *На Дрини ћуприје* као романа о друштвеној модернизацији..

Поредак и напредак

У Вишеград је прво пристигла аустроугарска војска, “победничка, блештава и сигурна у себе” (142). Тај први сусрет с новим поретком већ је показао најугледнијим представницима касабе да ће убудуће имати посла са силом сасвим другачије врсте. Неће бити одсечених глава на капији, нико неће бити “одведен право у сургун, у далеку Немачку” (142). О команданту трупа није стигла претходна прича, каква би сигурно најавила долазак новог турског заповедника, из које би се могло наслутити каква му је ћуд, које су му слабости и на шта је лаком, па би се онда и касаба припремила да даровима, митом и ласкањем ублажи ударац на који силници и победници одувек имају право. Овај командант није очекивао нити изнуђивао ништа, ни новац, ни поклоне, чак ни понизност побеђених: тражио је само “ред и мир” (142). Прошао је кроз касабу *безличан и анониман*, па тако није настала ни прича која би се могла преносити будућим генерацијама. Али је зато био ефикасан. Његова јединица је уредно, без пљачке и непотребног насиља, напустила касабу. Обавио је свој задатак, додуше мрзовољно, али компетентно и уз поштовање прописане процедуре, не показујући човека у себи и не очекујући ни од касабалија да то ураде. Није их ни видео као људе: он је *војни бирократа* који “све људе и све земље око себе види само као предмет или као средство рата и борбе” (142). Одмах за њим “почели су да стижу чиновници” (146), праве цивилне бирократе, по Веберу један од два стуба модернизације, и тако је отпочео велики преображај касабе на Дрини.²

Њихови послови у Вишеграду нису могли а да не чуде касабалије, ненавикле на потребу модерних друштава да “уређују оно што је у свом 'природном' стању мање уређено, или се чак насумице дешава”³. Не само што сами не мирују, него никоме не дају да миран остане, “решени да својом невидљивом али све више осетном мрежом закона, наредаба и прописа обухвате живот сам, са људима, животињама и мртвим стварима, и да измене и помере све око себе; (...). Премеравају неку ледину, обележавају дрвета по шуми, прегледају нужнике и канале, загледају коњима и кравама у зубе, испитују мере и тегове, распитују се за болести у народу, за број и имена воћака, за врсте оваца и перади. (...) Али неколико месеци, често и годину дана после тога, кад се ствар већ потпуно заборавила у народу, обелодани се одједном смисао оне наоко бесмислене и одавно заборављене игре: позивају се муктари појединих махала у Конак и саопштава им се нова наредба о сечи шуме, о

² Појам модернизације који овде следим ослања се на Веберове ставове из *Протестантске етике и духа капитализма* и *Привреде и друштва*, као и на веберовски интонирану теорију модернизације Петера Л. Бергера, Бригит Бергер и Хансфрида Келнера (Peter L. Berger, Brigitte Berger, Hansfried Kellner: *The Homeless Mind. Modernization and Consciousness*, New York: Random House, 1973).

³ Alan Sica: ‘Rationalization and Culture’, у Stephen Turner (ур.) *The Cambridge Companion to Weber*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000, стр. 42.

сузбијању тифуса, о начину продаје воћа и слаткиша, или о марвеним пасошима. (...) И са сваком наредбом ограничава се или обавезује у понечем човек појединац, а проширује, заплиће, разграђава живот вароши или села и свих њихових становника заједно.” (146-147). Тај човек појединац, у лику виђенијих касабалија који су дочекали аустроугарску војску на капији, сада је поштеђен самовољног и ирационалног насиља, чак и оног које не убија него само понижава – чија је упечатљива слика Алихоцино ухо заковано за капију приликом одласка Турака – мада је и у *рационализацији* коју спроводи бирократска машина нових управљача скривена извесна мера насиља над природним стањем у којем су људи, животиње и мртве ствари до тада трајали. Али ко ће рећи да је то исто, или чак горе? Како уопште упоредити посечене главе на капији и Алихоцино заковано ухо са наредбом о начину продаје воћа и марвеним пасошима? Приповедач *На Дрини ђуприје* то свакако не каже; напротив. Нова власт је, каже, била “безлична, посредна и већ зато лакше подношљива од бивше турске власти. Све што је свирепо и грабежљиво у њој, било је прикривено достојанством, сјајем и освештаним формама.”(190) “Није нова егзистенција била ништа мање условљена и везана од старе, само је била лакша и човечнија, а те везе и услови били су сада далеко и вешто постављени да их појединац није непосредно осећао. (...) Нова држава, са својим добрим управним апаратом, успевала је да на безболан начин, без насртаја и потреса извуче из народа порезе и намете које му је турска власт отимала нерационалним, грубим методама или просто пљачком; и то да извуче исто онолико, и више, само још брже и сигурније.” (191-192) Нова власт је *рационална*, ефикасна, обавља своје послове “један за другим, брзо, доследно, по непознатим и добро спремљеним плановима” (150), добро је координисана, не расипа енергију узалуд, мисли о трошковима и користи, а ако нешто не иде како треба “они одмах застану, негде се невидљиво договоре, промене само правац и начин свога рада, и опет изведу све што су наумили” (146).

Таква власт онда и успева оно што је претходној полазило за руком само уз много буке и беса: касабалије испрва одбијају “каурски” обичај да се куће обележавају бројевима и пописују становници, а Алихоца их далековидо упозорава да нова власт ништа не ради узалуд и без плана, али на крају ипак попусте. Две године касније попис становника претворио се у регрутне спискове и поново је отпочело одвођење вишеградских младића у службу туђем цару. Па иако су жене на ово реаговале као и на турски данак у крви, кукњавом и запомагањем, испоставило се да је и ова рационална и бирократски добро координисана акција лакша и човечнија од оне која се у Вишеграду и око њега памти и препричава вековима. Она није ниједном вишеградском дечаку отворила могућност да се успне лествицама државне хијерархије, као данак у крви Мехмед-паши Соколовићу, али је зато све одведене младиће на јесен вратила “чисте, ошишане и добро ухрањене” (188). Без много одушевљења, додуше, али касаба се ипак некако помирила с новим, питомијим и хуманијим обликом данка у крви.

На исти такав начин пристала је и на свој нагло измењени изглед: “странци обарају дрвета, саде нова на другим местима, исправљају путеве, пресецају нове, копају канале, зидају јавне зграде. За неколико првих година порушени су у чаршији

истурени дућани који, право говорећи, нису дотад никоме сметали. Наместо тих старинских дућана са дрвеним ћепенцима саграђени су нови, тврдо зидани, са крововима покривеним црепом или лимом и са металним ролетнама на вратима. (...) Проширен је и уравнат пијац. Подигнут је нови конак, велика зграда у коју треба да се сместе суд и котарска управа. А већ војска је радила за свој рачун, још брже и безобзирније него цивилне власти. Подизали су бараке, крчили и садили, мењали изглед читавих брежуљака.” (150) Та неуморна активност странаца, који нити сами мирују, нити другима допуштају да мирни остану, касабалијама који још увек верују да је “слатка тишина”, непомично мировање, допуштање свету да буде онакав какав већ јесте или каквим смо га затекли, “крајњи циљ и најсавршенији облик јавног и приватног живота”(249), изгледа као “нездрава појава и рђав знак. И кад би било по њима, касабана би изгледала као све источњачке варошице: што напрсне било би закрпљено; што се нагне, подупрто; али пре тога и мимо тога нико не би без потребе и са планом и предвиђањем стварао посао, дирао у темеље грађевина и мењао богомдани изглед вароши.” (150)

Тај немир странаца, у коме су старе касабалије наслућивале и траг проклетства, само је најочигледнији знак модернизације коју спроводи једна фаустовска сила. Њен основни закон каже да се не може ништа створити ако се претходно не уништи оно што већ јесте, а и то што се сада ствара убрзо ће морати да буде срушено како би се ослободио простор за ново стварање. У свету модернизације нема постојаности и стабилности: свако мировање, свако застајање отвара врата пропасти и смрти. Гетеов Фауст, први културни херој модерног доба – а истовремено и први херој друштвене модернизације – вођен својом жељом за развојем сме и може све осим да изговори *verweile doch, du bist so schön*: тај тренутак заустављања, одустајање од непрекидног развоја, признање да је досегнут циљ и да се даље нема куд, за Фауста значи *смрт*.⁴ За модернизацију нема резултата у којем би се могла спокојно зауставити и предати слаткој тишини, зато што је њен жељени резултат сам *процес* промене. Нешто од тога наслућују и вишеградске касабалије, које се питају “куда ово води и где ће се зауставити? Ко су и шта хоће ови странци који, изгледа, не знају шта је одмор и предах, ни мера и граница? Са каквим су све плановима дошли, откуда им толике потреба, као да све једна ниче из друге, и шта ће им све то, и какав је то немир који их као неко проклетство непрестано гони и гура у све нове послове и предузећа којима се краја не види? (...) Старе касабалије не могу да се снађу и начуде. И управо кад мисле да је тој неразумљивој ревности дошао крај, странци отпочну неки нови, још неразумљивији посао. (...) Јер ту сталну потребу странаца да граде и разграђују, да копају и зидају, подижу и преиначују, ту вечиту њихову тежњу да предвиде дејство природних сила, да им избегну или доскоче, то овде нико не разуме и не цени.” (149-150) Нема мере и границе, јер је смисао процеса модернизације управо у томе

⁴ О улози коју је Гетеов *Фауст* одиграо у настајању Веберове теорије модернизације Alan Sica: “Reasonable Science, Unreasonable Life: The Happy Fictions of Marx, Weber, and Social Theory”, у Robert Antonio и Ronald Glassman (ур.) *A Marx – Weber Dialogue*, Lawrence: Kansas University Press, 1985; о *Фаусту* као трагедији развоја, а у вези са Марксовим разумевањем модерног капитализма Marshall Berman: *All That Is Solid Melts Into Air. The Experience of Modernity*, New York: Penguin Books, 1982.

да се границе људској делатности у овладавању природом и њеним силама избришу, а да се истовремено уреди, организује, попише, класификује и регулише живот сâм. Ако је то заиста проклетство, како верују зачуђени становници Вишеграда, онда је оно садржано у непрестаној промени и претварању сваког циља у средство. Сваки циљ, једном достигнут, постаје средство за остваривање новог циља, који ће у тренутку свог остварења и сам постати средство за достизање неког новог на бесконачно продуженој линији непрестаног напредовања. Хегел је то звао *рђава бесконачност*.

Напредовање увек мора да буде напредовање ка нечему, а у овом напредовању се сваки могући циљ бесконачно измиче и удаљава. Али иако није могуће рећи куда је нова власт повела касабу и када ће до циља стићи, не може се, с друге стране, ни рећи да се никуд и не иде. Последње деценије деветнаестог века биле су “најдужи период мира и материјалног напретка што га је касаба икад запамтила”, у којем је “изгледало као да нестаје трагичних акцената у животу европских народа, па и у касаби поред моста” (220). Уведено је стално осветљење вароши (152), а убрзо потом и водовод (231); “кроз земљу је стао да кружи новац у дотле невиђеним количинама, и што је главно, јавно, смело и отворено. (...) И раније је било новца и богата света, али су то били само ретки људи, а и они су крили новац, као гуја ноге (...) А сада је богатство, или оно што се таквим сматрало и тако називало, било јавно и све се више испољавало у облику уживања и личних задовољстава” (193). “Живот у касаби поред моста бивао је све живљи, изгледао све сређенији и богатији (...) Народ је налазио рада, зараде и сигурности. И то је било довољно да живот, спољни живот, и овде крене 'путем усавршавања и напретка’.” (189-190) Иако у напретку нису сви учествовали на једнак начин, па ни сви добијали једнак део, ипак је “било лакше доћи до задовољства и изгледало (је) као да свуда има места за свачију срећу”. (193) Ако ни због чега другог, а онда макар зато што је бирократска држава отпочела стидљиво и опрезно уклањање разлика између статусних група. Мада је оклевала са укидањем феудалних привилегија, нешто слободе и уживања у ономе што не зависи од новца и богатства несумњиво је освојено: прво су на капију почели да долазе “и Срби и Јевреји (...) не водећи рачуна, као некад, о Турцима и њиховим навикама и правима” (152), а убрзо затим “на капију је почео, први пут откад она постоји, да долази женски свет” (153). На капији је било свега, и доконог гледања у реку, и одсечених глава, “али жене, у свом лику, нису се никад задржавале ни седеле на капији, ни хришћанске, ни, поготово, муслиманске. Сад се то променило.” (154)

Представник тог новог света и живота, посвећеног заради и стицању, а онда и побољшавању живота и уклањању из њега патње и страдања – оних макар које се зарађеним и стеченим могу уклонити – у Андрићевом роману је *жена*, Лотика. То више није анонимно биће које се на почетку романа појављује као колективни лик који кука и запомаже док дечак одводе у јаничаре, нити лепа Авдагина Фата која мора да оде у смрт ако хоће да одржи властиту реч, јер је отац и не питајући је шта жели и чему се нада обећао и поклатио. Није чак ни храбра и пожртвована Јеленка која свог мушкарца, маскираног у старицу, преводи преко моста, да би је овај, у тренутку кад изгледа да би могли бити откривени, гурнуо на жандарма и претрчао

Рзав, остављајући је у рукама истих тих жандарма од којих сам бежи – јер се смисао њеног бића исцрпљује у томе да њему обезбеди сигурност, на овај или онај начин, ако никако другачије а онда као жива препрека потери. Лотика је нешто сасвим друго и ново.

Нови људи

“Нико није знао, и нико није ни питао кад се та жена одмара, кад спава и једе“ (194). Лотика је “разумна, (...) неуморна, вешта жена хладних чула” (195): осећања, ако их и има, никад не показује. Гости њеног хотела могу да виде само “насмејану маску” (197), привлачну, увек и према свима љубазну и лепу жену која је “нудила све, обећавала много а давала мало или боље рећи ништа” (195). Али је зато гостима “узимала све што може” (196). Захваљујући том трезвеном и рационалном понашању, систематској самоконтроли и неуморном и методичном свакодневном раду, “зарађивала је много, пазила на своју пару и тако већ првих година нагомилала читав иметак” (196). У Лотикин хотел долазе богати бегови и аге, аустроугарски официри и чиновници, српски и хрватски трговци, а у велику салу занатлије и сељаци који су управо продали жетву, са кесама пуним новца који ту, код Лотике, остављају тако што га или пропију, или прокоцкају. И они гледају да стекну, ако већ не разбацују наслеђено, али то што стекну они и троше: барем део продате жетве или успешне трговине оде бескорисно, чак би се са становишта богаћења и стицања могло рећи *ирационално*, на оно што за њих представља уживање у животу, на пиће, разговор с људима, узалудно удварање лепој и недостижној газдарици хотела, или већ шта друго што се не збира и не увећава течевину. Они раде *и* уживају, одмарају се и доколичаре, како већ умеју и како хоће; Лотика *само* ради. Ако јој икад и затреба одмора, Лотика одлази у своју малу собу на првом спрату у којој је “мали писаћи сто који се није видео од хартија, позивки, признаница, рачуна, немачких новина, исечака о стању курса на берзама и листа о вучењу лутрија” (197), и ту тражи “одмора и свежине” (198). Ту се одвијао “невидљиви и прави део њеног живота” (197), ту јој је спадала насмејана и љубазна маска, а “лице постајало тврдо а поглед оштар и таман” (197), ту је “читала берзанске извештаје и проучавала проспекте, сређивала своје рачуне, одговарала на писма банака, доносила одлуке, давала налоге, распоређивала уложеним новцем и слала нове улоге” (197). Та аскетска собица с једном маленим прозором, чији видик затварају лукови моста на Дрини, еквивалент је манастирске ћелије у којој Лотика чита и исписује оно што је у овој религији заменило молитву: “стицање новца,” каже Макс Вебер објашњавајући овај историјски нови тип људске егзистенције, “и све више новца, уз најстроже избегавање сваког природног уживања, стицање тако потпуно лишено свих еудемонистичких, или чак хедонистичких, видова, мишљено као самосврха тако чисто да изгледа као нешто, према ‘срећи’ или ‘користи’ индивидуума, свакако сасвим трансцендентно и апсолутно ирационално. Стицање се према човеку поставља као сврха његовог живота, а не више као средство за задовољење његових материјалних потреба.”⁵

⁵ Макс Вебер: *Сабрани списи о социологији религије*, том I, прев. Нико Милићевић, Сремски Карловци - Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1997, стр. 20-21.

У тој аскези нема места за “одмарање на посједу, уживање у богатству”⁶, јер само рад, и то “рад као аскетско средство”⁷ човека приближава спасењу. Аскеза, раније ограничена на праве манастирске ћелије, сада је “ступила на трг живота, затворила за собом капију манастира и предузела да својом методиком прожме управо тај свјетовни свакодневни живот и да га преуреди у рационалан живот у свијету, па ипак *не* од овог свијета нити *за* овај свијет.”⁸

Али Лотика није бездушна грабљивица: она од својих гостију узима све што може, али и даје све што може на другој страни. Умела је “да великодушно и без речи ‘отпише дуг’, или заборави губитак. Просјак и болесник је даривала, (...) помагала посрнуле богате породице, сирочад и удовице” (196). Највећа, можда и једина страст у том аскетском животу без тренутка уживања и одмора, било је помагање многобројних чланова њене породице, Апфелмајера расутих по Галицији, Аустрији и Мађарској: уз свако писмо, у којем даје савет, упућује на школовање или лечење, кори нераднике и расипнике, а хвали штедљиве и радне, Лотика шаље и поштанску упутницу која омогућава да се њен савет спроведе у дело. У том методичном и рационалном извођењу на пут читаве једне породице “она је налазила своје једино право задовољство и накнаду за све терете и сва одрицања овог живота” (197-8). То је оправдање и искупљење њене аскезе, на тај начин њен огромни рад и живот без задовољства, одмора и уживања, посвећен гомилању иметка и седењу у собичку с малим прозором, постаје смислен. И о томе Макс Вебер: “Кад бисмо их саме упитали за смисао њихове неуморне јурњава, која се властитом посједу никада не радује, стога управо при чисто овоземаљској оријентацији живота мора да изгледа тако бесмислена, онда би они, у случају кад би уопће знали нешто да одговоре, понекад одговорили: ‘Брига за дјецу и унучад’, а чешће и – (...) – тачније, сасвим једноставно: да им је посао са својим сталним радом постао ‘неопходним за живот’. То је, у ствари, једино тачна мотивација, и она истовремено, гледано са становишта личне среће, изражава оно тако ирационално у том начину живота у којему је човјек ту за свој посао, а не обратно.”⁹

Лотика је представница једне од нових егзистенцијалних могућности, али процес модернизације донео је собом и касаби понудио још многе друге. Ту где се вековима живело само с погледом на овај мост, лањску поплаву и овогодишњу цену жита, где су *сви* делили заједничко разумевање тога шта је овај мост, шта значи поплава и од чега зависи цена жита, и где за живот није било ни неопходно ни пожељно гледати даље и мислити другачије, модернизација је почела да доноси друге светове и дугачије дефиниције стварности. Вековима су се касабалије бавиле “искључиво оним што им је блиско и познато” (237) и што су сви разумевали на исти начин. Модернизација не само да је довела у касабу другачије људе, који су имали своја разумевања мостова, поплава и цена жита, и које баш због тога зовемо странцима, него је Вишеград почела да засипа часописима и журналима (237, 250)

⁶ Исто, стр. 132.

⁷ Исто, стр. 135.

⁸ Исто, стр. 129.

⁹ Исто, стр. 36.

који су отварали видик на друга места, далека и непозната, у којима се живело са другачијим схватањима о томе шта је стварност. И не само да су они који из касабе ионако никад неће мрднути преко њих одједном почели да са чуђењем откривају да свет није само један, овај њихов, већ да има и другачијих, па и да се њихов може другачије разумети, него су се намножили нови Вишеграђани са искуством живљења у више него једном свету. Они су одлазили у градове на школовање, чак у Беч и Праг на студије, проводили време на местима на којима не постоји само једно одређење стварности, које сви деле, него више испреплетаних и супротстављених, и враћајући се у касабу доносили су са собом ту *урбану вишеструкост светова живота*.¹⁰ Уместо оним што је блиско и познато, касабалије почињу да се баве питањима “која леже даље, изван тог круга” (237). Па иако та питања, о којима се сада разговара, и та нова одређења стварности, која полако разједају традиционално слагање о томе шта је живот и човек у њему, и како живот најбоље и најсрећније провести, можда никада неће изменити ништа од онога што одређује дневну рутину Вишеграђана, “сваки од њих је имао осећање да се нешто развезује у њему, да му се видик шири, мисли ослобађају и снаге везују са другим, удаљеним људима и снагама на које досада није мислио. (...) Укратко, чинило им се, и у томе, да живот постаје пространији, богатији, да се границе недопуштеног и немогућег померају и да се отварају изгледи и могућности каквих досада није било, и за онога ко их досада није имао” (238). Зато су се младе калфе “уозбиљиле” (238): из брошура које су из Беча и Прага доносили студенти могли су да науче да постоји нешто као светски пролетаријат, и да они сами нису само део овог овде, видљивог и опипљивог вишеградског света, него и једне шире заједнице чије чланове некада неће упознати, али са којима деле исте интересе и вредности, и исто разумевање света и свог места у њему; па чак и да су им због тога ти далеки и непознати, али замисливи људи ближи и рођенији од Вишеграђана са којима су, можда, одрасли у истом сокаку. То, вероватно су мислили, онда важи и за друге: и они сигурно осим овог видљивог вишеградског света имају неке друге светове којима припадају исто толико, ако не и више. Раније се Пјетро Сола, вишеградски предузимач и зидар, непотребно бојао да ће га неко окривити због атентата на царицу Јелисавету у Женеви, који је извео његов земљак, Италијан Лукени: то никоме осим самом Пјетру није ни на памет падало. (А нико, такође, није ту несрећу искористио да за Италијане устврди да су народ краљеубица; чак ни кајзер Вилхелм није рекао да са Италијом треба завршити једном заувек.) Али нешто касније, Пјетро Сола у очима других више није био само вишеградски зидар и предузимач, него пре свега члан те имагинарне заједнице чији се војници с турском војском отимају о далеки и свима непознати Триполис, и као такав “крив” (251) и одговоран за оно што неко други чини у његово име. Па иако је он сам, вероватно, тек сишао са скеле, и више мисли о црепу и цигли него о далекој Либији, турски младићи су за њим викали: “ ‘Оћеш, курво, Триполис? Ево ти, на!’” (251) Са сваким Вишеграђанином који је преко граница касабе, макар само у машти, успостављао везу са неком другом заједницом, постајао је Вишеград интегрисанији у шири свет, али се истовремено дезинтегрисао сам у себи.

¹⁰ О плурализацији друштвених светова живота и нормативних одређења стварности као последици урбанизације и модернизације П. Л. Бергер et al., стр.63-82.

Ово ширење видика на далеко и непознато имало је и друге последице осим разарања консензуса Вишеграђана о томе шта је свет и ми у њему. Док је, с једне стране, у касабу доводило нова схватања и одређења стварности, и постављало их преко оног старог, традиционалног, да се међусобно тару и гложе, истовремено је, макар у машти, одводило Вишеграђане у тај нови и непознати свет, у којем могу да постану оно што овде никад не би могли. Уместо једног идентитета, оног који им је запао рођењем на једном месту, у једној вери или сталежу, могли би бити негде другде и нешто друго. Уместо да, као Лотикин пријатељ Алибег Пашић, буду задовољни оним што јесу и што значе у очима других људи (201), па да мирно трају своје дане и старе на задовољство и себи и другима, сад више “никоме није довољан његов једнолични живот, какав је дотле вукао годинама. Свак жели више, тражи боље или стрепи од горег.” (249) Осим старијих људи, “сав остали свет тражи гласан, узбудљив и немиран живот” (249). Да живот може бити отворен, као пројекат који се замишља и остварује, да нас ово овде не одређује једном за свагда, него да смо слободни да га прво замислимо другачије, а онда и одемо тамо где је такав живот могућ, та је идеја раније била доступна само реткима, а још ређи су је спроводили у дело. Модерност, међутим, свима нуди једнаку *физичко-имагинативну мобилност*¹¹, и то не као могућност, него као обавезу о коју се не смемо оглушити а да себи и свом принципијелно отвореном идентитету не нанесемо штету.¹²

Студенти више од свих других: “нови људи”, “понесени идејама о праву народа на слободу и човека појединца на уживање и достојанство. Са сваким летњим распустом они доносе слободоумна схватања друштвених и верских питања и занос оживелог национализма (...)” (256-7). Као што је процес модернизације, који је другде трајао много дуже и спорије се развијао него у Вишеграду, где се за три деценије надокнађивало више од једног века, великом брзином наглавце преокренуо касабу у којој се претходно мало и ретко шта мењало, тако је у само једној генерацији успео да створи човека модерности, који у свој лични живот уграђује постулате фаустовског пројекта: “живот је стајао пред њима као објект, као поприште за њихова ослобођена чула, за њихова умна љубопитства и осећајне подвиге, који нису познавали граница. Сви су путеви пред њима, отворени, пукли до у бескрај; на већину од тих путева неће они никад ни ногом ступити, па ипак опојна сласт живота била је у томе што су могли (бар у теорији) слободно да бирају који хоће и смели да посрћу од једног до другог. Изгледало је фантастично и невероватно, па ипак је било истинито: они су могли да чине са својом младошћу шта хоће, у једном свету где су закони друштвеног и личног морала, све тамо до далеке границе криминала, били управо тих година у пуној кризи, слободно тумачени, примани или одбацивани од сваке скупине људи и сваког појединца; они су могли да мисле шта хоће, да суде о свему, слободно и неограничено; они су смели да говоре шта хоће (...)” (258).

¹¹ Jörg Schönert: ‘Gesellschaftliche Modernisierung und Literatur der Moderne’, у Christian Wagenknecht (ур.) *Zur Terminologie der Literaturwissenschaft*, Stuttgart: J.B. Metzlerische Verlagsbuchhandlung, 1988, стр. 400.

¹² О отворености модерног идентитета П.Л.Бергер et al., стр. 76-79.

Али то је већ нараштај који пионири модернизације не разумеју, као што ће свака следећа генерација у процесу модернизације изгледати неразумљиво претходној. Лотика их не схвата: “људи се деле и издвајају, и то, како њој изгледа, без реда и видљивог смисла”. Солидни свет у којем се марљиво ради и добро стиче, у којем се пре свега поштује закон добитка и губитка, почео је да се “кида, мрви и осипа. Уопште, изгледа да је овом садашњем нараштају”, мисли Лотика, “више стало до његових схватања о животу него до живота самог.” (287) Газда Павла Ранковића, Лотикиног комшију, страх хвата “од њиховог начина мишљења без граница”. “А кад тражи од њих објашњења која би га убедила и умирила, они му одговарају презриво и с висока, крупним и мутним речима: слобода, будућност, историја, наука, слава, величина. А њему се од апстрактних речи кожа јежи.” (289) То је модернизација донела у Вишеград још један од својих производа: *идеологије*. Она је *рашчарала* касабу и показала да у мрачној одаји у мосту нема црног Арапина који ће једног дана устати и својом моћном сабљом одбрани и мост и царство, него да уместо њега у одаји има само безбројних кошева птичијег ђубрета (230), али ју је истовремено прожимала својим нарацијама, у којима опет једног дана неко устаје – светски пролетаријат, нација, аријевска раса, или већ шта друго – да одбрани неку од тих апстракција од којих се газда Павлу кожа јежи, као да зна шта се тек спрема у новом веку.

Машина

Али те апстракције нису ни хир преучиле деце, ни завера њихових учитеља, па ни узгредни производ овог фаустовског пројекта. Оне су *сама срж* процеса који преображава касабу и велики свет у који се она, тако преображена, укључује, и чију ће судбину убудуће – на добро или зло - морати да дели.

Бирократска управа, први стуб модернизације, почива на доминацији апстрактних когнитивних процеса, на стандардизацији, мерењу, легалистичким административним процедурама, замењивању свега конкретног, појединачног и јединственог - апстрактним. Без ње, опет, нема ни развоја модерног капитализма. За тај развој потребни су, каже Вебер, “правосуђе и управа чије се функционисање, бар у принципу, може рационално прорачунавати по строго утврђеним општим нормама, као што се прорачунава вероватни учинак неке машине. Оно не може да се помири са ‘кадијском правдом’ (...) тј. са просуђивањем по судијином осећању правичности у појединачном случају, или помоћу других ирационалних средстава суђења и принципа, какви су свуда постојали у прошлости, а на Истоку постоје и данас.”¹³ Модерна капиталистичка производња захтева модерне облике организације, какви су они у којима је “судија, као у бирократској држави са њеним рационалним законима, у већој или мањој мери параграфски аутомат, у који се одозго убацују акта заједно са трошковима и таксама да би он доле избацио пресуду заједно са више или мање ваљаним разлозима; његов рад се, дакле, у сваком случају у целини може прорачунати.”¹⁴ Без тога може предрационалистички

¹³ Макс Вебер: *Привреда и друштво*, том други, прев. Олга и Тихомир Кострешевих, Београд: Просвета, 1976, стр. 438.

¹⁴ Исто, стр. 439.

капитализам, какав свет познаје већ четири хиљаде година, нарочито онај авантуристички и разбојнички, везан за политику, рат и управу као такву, каже Вебер; али не и модерни, заснован на строго рационалној организацији рада на основу рационалне технике.¹⁵ Модернизација напредује тако што кадију претвара у судију, у параграфски *аутомат* који дела с предвидљивошћу *машине*: кадија пред собом види појединачни случај, конкретног и јединственог човека, и пресуђује по сопственом *осећању* праведности; судија мора да апстрахује појединачно, конкретно и јединствено, да тако апстраховани случај *рационално* смести у унапред припремљену структуру, сачињену од исто тако апстрактних случајева – прекршаја и злочина који немају лице и не везују се за конкретног и појединачног прекршиоца и злочинца – и њихових међусобних односа, и да, као машина или аутомат, процесуира пресуду. Такав поступак ће и судију ослободити личног и појединачног, јер је његово осећање праведности – тај ирационални моменат - искључено структурно-функционалним принципом великог бирократског механизма. Ако механизам функционише како треба, овај лични аспект неће ни доћи до изражаја; ако, међутим, почне да се појављује, то ће значити да се бирократска машина квари и да јој треба поправка. “Носиоци нове власти, како војни тако и цивилни,” каже и приповедач *На Дрини ћуприје*, “били су у већини туђи земљи и невешти народу, а сами по себи незнатни, али се на сваком кораку осећало да су ситни делови једног великог механизма и да иза сваког од њих стоје, у дугим редовима и безбројним степенима, моћнији људи и веће установе.” (190) Ту је лични ауторитет кадије замењен апстрактним ауторитетом “великог механизма”.

И други Веберов стуб модернизације, *технологија* која омогућава развој, прожет је овим “квалитетом имплицитне апстракције”.¹⁶ “Та имплицитна апстракција је ендемска у процесу технолошке производње. Њу захтева сама логика технологије (...)”, каже Бергер. Као што судија стоји уместо великог механизма бирократије, “овде свака појединост знања представља много веће класе појединости. На пример, један завртањ представља машине уопште. На посебан начин он такође представља аутомобилску индустрију. Штавише, он представља технологију уопште. Другим речима, свака појединост знања никад није конкретна појединост и *само* та појединост. Ако за радника то икада постане, као што би се могло десити у тренутку естетске контемплације, он би се онда нашао у стању свести одвојеном од процеса производње, и вероватно према њему непријатељском. Да би се то схватило, треба само замислити уметнички настројеног радника на текућој траци који се, опхрван својом музом, губи у контемплацији јединствених и непоновљивих црта једног завртња. Таква контемплација свакако би била неважна за обављање његовог посла и (понављана са било којим степеном редовности) на крају би га спречила да свој посао обавља.”¹⁷ Технологија, као и бирократија, потиरे те “јединствене и непоновљиве црте”: као што је за исправно функционисање модерног судског апарата нужно потирање конкретног,

¹⁵ Исто, стр.439.

¹⁶ П.Л.Бергер et al., стр. 28.

¹⁷ Исто, стр. 28-29.

јединственог, појединачног, тако ни у процесу модерне технолошке производње он нема шта да тражи.

Један елемент модерне технологије – воз – успео је да измени географију касабе и да обезвреди значај моста на Дрини. Не било која машина: воз је крунско достигнуће модернизације и њено главно средство у деветнаестом веку. “Парна машина била је типични облик моћи”, каже Хобсбом, а “приспеће железнице само по себи било је револуционарни симбол и достигнуће”.¹⁸ Не само зато што је пролазак железнице укидао изолованост забити, каква је била Вишеград, и омогућавао свим чиниоцима модернизације да и ту лако и једноставно стигну, и тако свако место кроз које прође воз бивало неповратно укључено у ковитлац политичких, друштвених и економских промена, не, на крају, ни због моћне симболике коју гвоздено чудовиште што испушта пару има у очима сваког посматрача, него и због последица које је железница изазивала у облицима разумевања света - времену и простору.

На почетку последње трећине деветнаестог века на замишљеној линији која би се протезала од Сан Франциска до Вашингтона постојало је две стотине *локалних времена*.¹⁹ Путник из воза који би по тој линији пролазио, морао би да дотерује свој сат према станичном сату – двеста пута. Та конкретна, појединачна, локална времена морала су да нестану тамо где је железница требало да прође: стандардно време, са греничким меридијаном као нултим, са одређеном дужином дана и двадесет четири временске зоне, договорено на конференцији у Вашингтону 1884. године, прве су увеле *железничке компаније*, па тек онда, постепено и оклевајући, владе широм света. И Аустро-Угарска монархија, упркос свом остарелом суверену који све до самог краја није допуштао да се у Хофбург уведу струја и телефон, године 1893. Тако, првенствено захваљујући железници, нестају и персонална и локална времена – више их не објављују ни наше унутрашње мере, ни звона, мујезини или гонгови. Сад се и време, да поновимо Веберову реченицу, може “рационално прорачунавати по строго утврђеним општим нормама, као што се прорачунава вероватни учинак неке машине”.

Железничка пруга кроз Вишеград, каже приповедач *На Дрини ћуприје*, на први поглед није имала везе са мостом: “Али то је било само привидно.” (231) “Пруга је прошла низ Дрину, оном стрмином испод Мејдана, усечена у брег, опасивала варош и спуштала се у равницу код последњих кућа, на обалу Рзава. Ту је била станица. Цео саобраћај за људе и робу, са Сарајевом и преко њега са осталим западним светом, остао је сада на десној обали Дрине. Лева обала, а са њом и мост, потпуно су умртвљени. Преко моста је прелазео само још свет из селâ са леве обале Дрине; сељаци са својим малим, претовареним коњима и воловским колима, или коњске запреге које вуку дрво из удаљених шума на железничку станицу.” (233) Тако је железница осудила мост на “лагано умирање” (233).

¹⁸ Eric Hobsbawm: *The Age of Capital*, London: Abacus, 1985, стр.55

¹⁹ Stephen Kern: *The Culture of Time and Space 1880-1918*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, стр.12.

Супротстављеност моста и воза може се пратити и на симболичком нивоу. Возови, да употребимо Сосирову аналогију, постоје само структурно, а не супстанцијално.²⁰ Кад кажемо да смо из Вишеграда у Сарајево допутовали возом у пет и тридесет, тиме не означавамо одређену машину или вагон – јер се они мењају – него један полазак било које машине и вагона одређен својим местом у систему који се зове ред вожње. Воз којим смо допутовали није одређен обликом вагона и врстом седишта на којима смо седели, а још мање га одређује питање да ли је то иста она машина којом смо и прошлог месеца прешли исто растојање. Одређен је тиме што није воз који полази у седам и тридесет или девет и тридесет, дакле разликом у односу према осталим елементима система. Иако је следећег дана то нека сасвим друга машина, важно је да полази у исто време, јер се тиме идентификује као управо тај воз који се свакодневно понавља.

Мост је, томе насупрот, одређен управо својом материјалношћу и јединственошћу: обликом и бројем лукова и врстом камена. То што га сачињава није равнодушно према његовој функцији. Мост на Дрини је јединствен: не само због тога што у читавој царевини има још само два таква, него зато што нити је могуће замислити нешто што би га заменило а да ствар суштински остане иста – други мост на његовом месту, или поред њега, имао би исту функцију, али би већ био други мост, а не овај исти – нити постоји систем у којем би таква замена била остварива. Преко њега иде трговина и саобраћај, али он није део саобраћајног система на исти начин на који воз јесте. Мост је одређен својом супстанцијалношћу, а возови се карактеришу својим местом у систему којем припадају.

Као што је воз одузео мосту његов значај и улогу у животу касабе, тако је и грамофон, “грлата справа од које трешти капија и одјекује на обе обале” заменио тиха севдалијска певања на капији “између воде, неба и планина” (250). И у овој замени понавља се слична опозиција између супстанцијалног и структурно-функционалног. Тиха севдалијска певања на капији била су јединствена: једно вече можда ће личити на друго, али никада неће бити исто, већ и због променљивог састава певача и предности коју дају песми и расположењу због којег су ту. Песма коју изводи људски глас увек је обојена нечим личним; грамофони, међутим, “стружу и креште турске маршеве, српске родољубиве песме и арије из бечких оперета, већ према гостима за које свирају” (250). Грамофон је безличан и равнодушан према музици коју изводи: за ову машину музика не постоји супстанцијално, него само структурно.

Куда све то води? било је питање не само Андрићевих касабалија, него свих који су забринуто посматрали велико убрзање на размеђи векова. За модернизацију је брзина вредност сама по себи, сасвим независно од тога шта се њоме постиже и чему служи. За њене критичаре, као што је Алихоџа, “није важно колико човек времена уштеди, него шта с њим ради; ако га на зло употреби, онда би боље било да га нема. Доказивао је да није главно питање да ли човек брзо иде, него куд иде и по каквом послу, а да, према томе, брзина не значи увек и преимућство. ‘Ако идеш у цехенем, боље ти је да идеш полако’.” (234) Ово убрзање, међутим, његови

²⁰ Ferdinand de Sosir: *Opšta lingvistika*, prev. Sreten Marić, Nolit: Beograd, 1977, str. 181.

критичари нису могли да зауставе: “Целокупни живот се некуд устремљено, нагло убрзао као што поточна вода убрзава свој ток непосредно пре него што се преломи, обори низ стрме стене и претвори у слап.” (239) То убрзање, као и пад низ стрму стену који следи, саставни је део оног успона и стабилности у којем је касаба уживала у првим годинама модернизације: она *разара могућности које је сама створила*, тврдио је први велики критичар модерног капитализма. У једној од највећих цикличких криза с краја деветнаестог и почетка двадесетог века, Лотика, аскета капитализма, херој акумулације капитала и отеловљење идеје рационалног живота посвећеног стицању и богаћењу, почиње да губи: “Лотикине хартије почеле су да играју као прашина на ветру. Она је плакала од беса читајући сваке недеље бечки Меркур са последњим курсевима.” (290). Берза је кључни симбол света у којем је структурно-функционално начело однело победу. Она не познаје ни врсту ни вредност робе која се купује и продаје; сваку супстанцу која се на њој појави, берза хомогенизује у универзалном коду индексних поена и свеопштој заменљивости. У сфери економије берза је царство структурне игре разлика. У њој роба не добија вредност према себи самој, него у односу према другим врстама робе: пад једне изазива пораст друге. Вредност је, једноставније речено, резултат односа, а не самих ствари. Лотика је прекасно разумела праву природу игре која ју је читавог живота терала на најригіднију могућу рационалност, а која се сада, са овим преокретом на који Лотика не може да утиче, показала као – како је Вебер тврдио – чиста ирационалност. Њена нова економска стратегија, куповина лутријског лоза, сасвим је оправдан потез у свету који се опире рационалности. Ако је већ сваки успех или неуспех потпуно независан од личне вредности онога ко ради и штеди, или од вредности онога што је стечено и уштеђено, ако се у таквом свету нешто као супстанцијална вредност човека и ствари уопште и не може образовати и одржати, онда је препуштање чистој ирационалности случаја – најрационалније решење.

Свуда у књижевном модернизму може се пратити ова пропаст супстанцијалног и тријумф структурног и функционалног. Код Пруста, на пример, она лежи у темељу безбројних инверзија које прожимају *У трагању за изгубљеним временом*. За Марселов поглед, усмерен на откривање суштина свега што се појављује у свету по којем се приповедач креће, госпођа с којом дели купе у возу суштински се не разликује од власнице бордела. Марсел је, међутим, у заблуди, јер је та госпођа структурно, у систему високог племства – кнегиња. Госпођа Вердирен, оличење вулгарности и баналности, постаје принцеза од Германта само изменивши положај у систему односа, а без икакве промене супстанцијалног. Власница јавног тоалета, одбијајући да прима “обичан свет у своје салоне”, показује да се не занима за супстанцијалну, него само за структурну разлику између својим муштерија. Носталгично представљена пропаст једног света у Прустовом роману изједначава се са резултатом низа малих победа које је структурно однело над супстанцијалним. То, међутим, још увек не значи да је супстанцијално потпуно нестало из света, јер га и даље представља лик Марселове баке, у односу на који приповедач може да постави критеријуме и уопште смислено представи ову промену. Али је зато код Кафке ова разлика још драстичнија, јер се ту супстанцијално повукло у дубоку сенку. Не може се рећи шта је замак: зна се само

да је он структурно место власти и моћи, а радња романа *Замак* састоји се у низу безуспешних покушаја земљомера К. да замак супстанцијално одреди.

Из супротстављања ових начела, као једна од последица, расте отпор књижевно-историјског модернизма према свету друштвене модернизације. Носталгија за супстанцијалним у различитим облицима, као промишљање распада вредности код Броха, или као трагање за суштинским временом код Пруста, темељно одређује и прожима читав модернизам. У овој супротности крије се и узрок модернистичког односа према времену. Часовник и календар су основни инструменти света у којем је структурно-функционално начело однело победу; први знак отпора свеопштој квантификацији и рационализацији модерновог света појављује се у замењивању часовника и календара унутрашњим мерама. Сама ова разлика, ипак, припада плићим слојевима књижевно-историјског модернизма. У најзначајнијим његовим делима, код Мана, Пруста, Џојса и Елиота опозицији квантификованог и унутрашњег времена придружује се трећа димензија: вечност. Сви њихови покушаји сводиви су, у крајњој инстанци, на отпор времену схваћеном као бесконачна линија непрекидног и нарастајућег динамизма. Из те море излаз су покушавали да пронађу у визији безвременог или митског. Сан у снегу Ханса Касторпа, Прустови покушаји да у кретању између прошлости и садашњости створи вечност, или Џојсови и Елиотови митски обрасци постављају се као *добра вечност* насупрот *рђавој бесконачности* вечитог кретања самопрождирућег фаустовског доба. Ако је супстанцијално, или, на вишем нивоу, суштинско изгубљено у незауостављивом динамизму друштвене модернизације, у тријумфу структурног и функционалног који је карактерише, онда ланац мора да буде прекинут и на месту тог прекида треба начинити пробој који ће омогућити поновни сусрет са битним.

Андрић је, у том смислу, сагласан са великим модернистима, али уз две значајне разлике. Његова дијагноза модернизације у великој мери следи онај огромни корпус литературе *fin de siècle* културног песимизма, у који се могу сврстати скоро сви значајнији писци и мислиоци тог периода, од оних који су од тога начинили тему свог дела, као Шпенглер и Вебер, до оних који су “идеји у ваздуху” давали узгредни допринос, као Фројд, и од оних који болест епохе описују, као велики модернисти, до оних који на њу одговарају активизмом, утопијским и идеолошким подухватима, као авангардисти. Али код Андрића, писца који је природом свог “цивилног” занимања био упућен на свакодневни додир са стварним економским, политичким и друштвеним светом, а и на месту са којег су хоризонти шири и јасније се види, ова дијагноза је много ближа ономе што су нам теоретичари модернизације и социолози завештали као своје описе, него што су дијагнозе једног рентијера, банкарског чиновника, професионалног писца или уредника у издавачкој кући. По томе је Андрић ближи Музилу, који се добро разумевао у технику, више него било коме другом.

Мост

Визији преображеног света великих модерниста Андрића приближава и разумевање Првог светског рата као тренутка у којем, после дуготрајног затишја *la belle époque*, као под ударцем грома нестаје читав један свет и окончава се лагани и дуготрајни процес умирања традиционалних вредности. Особеност *На Дрини ћуприје*, међутим, у томе је што овде нема ни трага од модернистичке стратегије спасења, било у њеној естетичкој, револуционарној или ониричкој форми. Победи фаустовског динамизма и његове рђаве бесконачности, за коју је европски књижевно-историјски модернизам прописивао лек и одређивао терапију у различитим облицима, Андрић је у овом роману дао једну црту неопозивости која се другде у модернизму ретко показује са таквом отвореношћу и оштрином.

На крају скоро сваког поглавља романа искрсавао је мост на Дрини у својој супстанцијалности, лепоти, постојаности и снази, “јачи од свега што време може да донесе и људи да смисле у учине”, као “ствар вечита и непроменљива” (225), као трајни симбол модернистичке *добре вечности*. Роман приказује и друге ратове, оне који овом претходе, али ни у једном од њих мосту није запретило уништење. Чак и ако је претходно био побеђен проласком воза, мост је остао на Дрини читав и сјајан у својој јединствености. Темелитост промена које у свет доноси друштвена модернизација, међутим, не дозвољава му ни симболичко присуство, не може да сачека чак ни да се процес његовог “лаганом умирања” сам по себи оконча. Роман завршава Алихоџа, чувар моста и његов заштитник, и истовремено најдоследнији критичар друштвене модернизације у *На Дрини ћуприји*. Долазак фаустовске силе Алихоџа је дочекао ухом прикован за мост. Аустроугарски војници, с његовог становишта непријатељи и окупатори, ослободили су га из тог понижавајућег положаја и привили му мелем на рану. Таква казна је незамислива у новом свету који друштвена модернизација ствара, исто као и одсечене главе које су раније понекад красиле капију на мосту. Фаустовска сила поштује човека: друштвена модернизација се због њега и спороводи. То је сила која *жели добро*. Али истовремено и зло *чини*: “сад се види шта је била и чему је стварно служила сва њихова згода и направа, сва та хитња и радост. (...) Толике године он гледа како руку не скидају са ћуприје, чистили су је, дотеривали, поправљали у темељима, водовод су кроз њу спровели, електрику на њој запалили, и онда су све то једног дана дигли у лагум као да је стена у планини, а не задужбина, хаир и лепота. Сад се види шта су и за чим иду. Он је то одувек знао, али сад, то може и последња будала да увиди. Од најтврђег и најтрајнијег почели су да одбијају, од божијег да узимају. И ко зна где ће се зауставити! Ево је и сама везирова ћуприја почела да се осипа као ђердан; а кад једном почне, нико га више не задржа.” (350) Најтврђе и најтрајније, па још ако је и божије, управо и јесте највећи изазов модернизацији. Тек у том одбијању и узимању она се потврђује као сила која разара све чврсте односе, и у којој сви новостворени застаревају пре но што сигну да окоштају: захваљујући њој испарава све што је чврсто и обесвећује се све што је било свето.²¹ На почетку Великог рата Алихоџа то јасно види, као и Андрић, који ове реченице записује током његовог другог чина три деценије доцније. Али како га задржати, како преокренути све брже и брже сурвавање у амбис?

²¹ Karl Marx / Friedrich Engels: “Manifest der Kommunistischen Partei”, *Studienausgabe*, Band III, Frankfurt a/M: Fisher, 1990, стр. 62.

Одговор је садржан у последњој Алихоциној мисли. То што завршну перспективу романа на себе преузима један од ликова уместо самог приповедача, нарочито приповедача *На Дрини ћуприје*, који је претходно већ показао да му обликовање интерпретативних исказа није ни тешко ни страно, већ је само по себи знак извесне дистанце. “Све може бити”, мисли Алихоца, “али једно не може: не може бити да ће посве и заувек нестати великих и умних а душевних људи који ће за божију љубав подизати трајне грађевине, да би земља била лепша и човек на њој живео лакше и боље. Кад би њих нестало, то би значило да ће и божија љубав угаснути и нестати са света. То не може бити.” (350) То не може бити *зато што је божија љубав са нама*, и због ње ће велики, умни и душевни људи подизати трајне грађевине. С том мишљу умире Алихоца. Или: та мисао умире с Алихоцом.

Завршна перспектива романа *На Дрини ћуприја* је условна и иронично преокренута: условљава је вера једног од јунака у присуство божије љубави на земљи. Али ако веру у божију љубав, као гаранта спасења, изоставимо из Алихоцине мисли, несташе и приповедачеве ироније. Завршна перспектива онда гласи: “То може бити. То би значило да је божија љубав угаснула и нестала из света. Може бити да ће посве и заувек нестати великих и умних а душевних људи који ће за божију љубав подизати трајне грађевине, да би земља била лепша а човек на њој живео лакше и боље. Све може бити.”